

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه شهید مدنی آذربایجان
دانشکده الهیات
گروه فقه و حقوق

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

بررسی ادله حکم ربای تولیدی در فقه امامیه و اهل سنت

استاد راهنما :

دکتر رضا دهقان نژاد

استاد مشاور:

دکتر محمد علی محب الرحمن

پژوهشگر :

صابر فاتحی

مهر ماه ۱۳۹۷

تبریز / ایران

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم بہ:

محضر مقدس انبیاء الہی بہ ویژه رسول مکرم اسلام و ائمہ معصومین (علیہم السلام)

السلام) بہ ویژه حضرت بقیۃ اللہ الاعظم (ارواحنا لتراب مقدمہ الفداء)،

و علمای کرام قدر اسلام بہ ویژه حضرت امام خمینی (قدس سرہ) و خلف صالح

ایشان حضرت آیت اللہ العظمیٰ خامنہ ای (مدظلہ العالی)

و شہدای اسلام و انقلاب اسلامی کہ خوشان تضمین تداوم اسلام ناب محمدی

است

و تمام آزاداندیشانی کہ جز رضای الہی و سعادت خویش و جامعہ ہدف دیکری

ندارند

و پدر و مادر و ہمسر عزیزم.

تقدیر و تشکر

از باب «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بر خود لازم می دانم از زحمات فراوان و الطاف

کریمانه‌ی اساتید بزرگوار؛

جناب آقای دکتر رضا دهقان نژاد به عنوان استاد راهنما و مدیر محترم گروه فقه و حقوق که بنده را با

راهنمایی های دقیق و راه گشای خویش مورد تفقد قرار داده و با لطف و صبر و دقت، از نظر شکلی و

محتوایی، بنده را راهنمایی فرمودند

و جناب آقای دکتر محمد علی محبّ الرحمن، به عنوان استاد مشاور که عالمانه و دلسوزانه و بی

دریغ، به بنده یاری رساندند

کمال تشکر و قدر دانی را داشته باشم.

امیدوارم توانسته باشم رضایت این بزرگواران را در تالیف این پایان نامه فراهم آورده باشم و اگر

قصور یا تقصیری در اجرای اوامر و نصایح این بزرگواران مرتکب شده‌ام را بر من ببخشند و لطف و

احسان خویش را از بنده دریغ نفرمایند.

صابر فاتحی

مهر ماه ۱۳۹۷ هجری شمسی

تبریز/ ایران

فهرست مطالب

چکیده.....	یک
مقدمه.....	۱
۱) بیان مساله.....	۱
۲) اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۳
۳) پیشینه بحث:.....	۳
۴) امتیازات و نوآوری های تحقیق حاضر.....	۴
۵) سوالها.....	۵
۶) فرضیه ها.....	۶
فصل اول: مفاهیم و کلیات	۷
مقدمه.....	۸
۱-۱ مفاهیم	۹
۱-۱-۱ حکم در لغت و اصطلاح.....	۹
۱-۱-۲ حکم تکلیفی در لغت و اصطلاح.....	۱۰
۱-۱-۳ حکم وضعی در لغت و اصطلاح.....	۱۰
۱-۱-۴ تولید در لغت و اصطلاح.....	۱۱
۱-۱-۵ ربا در لغت.....	۱۱
۱-۱-۶ ربا در اصطلاح فقهی.....	۱۲
۱-۱-۷ ربا در حقوق.....	۱۳
۱-۱-۸ فرق بیع و ربا.....	۱۴
۱-۱-۹ فرق ربا و مضاربه.....	۱۵
۱-۱-۱۰ اقسام ربا.....	۱۵
۱-۱-۱۰-۱ اقسام ربا در فقه امامیه.....	۱۵
۱-۱-۱۰-۱-۱ رباى معامله در اصطلاح فقهی.....	۱۵
۱-۱-۱۰-۱-۱-۱ شرایط تحقق رباى معامله.....	۱۶
۱-۱-۱۰-۱-۲ رباى قرضى در اصطلاح فقهی.....	۱۷
۱-۱-۱۰-۱-۳ تفاوت رباى قرضى و رباى معامله.....	۱۸

۱۹	۴-۱-۱۰-۱-۱ ربای تولیدی و مصرفی.....
۱۹	۵-۱-۱۰-۱-۱ انواع زیادی موجب ربا در قرض.....
۲۱	۲-۱۰-۱-۱ اقسام ربا در فقه اهل سنت.....
۲۲	۲-۱ کلیات.....
۲۲	۱-۲-۱ تاریخچه ربا.....
۲۲	۱-۱-۲-۱ ربا در ملل مختلف.....
۲۳	۲-۱-۲-۱ ربا در ادیان توحیدی.....
۲۳	۱-۲-۱-۲-۱ ربا در دین یهود.....
۲۴	۲-۲-۱-۲-۱ ربا در دین مسیحیت.....
۲۴	۳-۲-۱-۲-۱ ربا در اسلام.....
۲۵	۲-۲-۱ تاریخچه ربای تولیدی.....
۲۶	۳-۲-۱ حیل‌های ربا.....
۲۷	۱-۳-۲-۱ حیل در لغت و اصطلاح.....
۲۷	۲-۳-۲-۱ نظر فقهاء در مورد حیل ربا.....
۲۸	۳-۳-۲-۱ مصادیق حیل ربا.....
۲۸	۱-۳-۳-۲-۱ حیل‌های ربا در فقه امامیه.....
۲۸	۱-۱-۳-۳-۲-۱ حیل‌های ربای معاملی.....
۲۹	۲-۱-۳-۳-۲-۱ حیل‌های ربای قرضی.....
۳۰	۲-۳-۳-۲-۱ حیل‌های ربا در فقه اهل سنت:.....
۳۰	۴-۲-۱ استثنائات ربا.....
۳۳	فصل دوم: ادله حرمت ربای تولیدی.....
۳۴	مقدمه.....
۳۴	۱-۲ دلیل اول: آیات تحریم ربای تولیدی.....
۳۴	۱-۱-۲ تحریم دفعی یا تدریجی ربا در قرآن.....
۳۶	۱-۱-۲ آیه ۶ سوره مدثر.....
۳۶	۱-۲-۱-۲ بررسی دلالت آیه بر حرمت ربای تولیدی.....
۳۸	۲-۱-۲ آیات ۱۶۰ و ۱۶۱ سوره نساء.....
۳۸	۱-۳-۱-۲ بیان آیات.....
۳۹	۲-۳-۱-۲ دلالت آیه بر حرمت ربای تولیدی.....

۳۹۲-۱-۳ آیات ۱۳۰ و ۱۳۱ سوره آل عمران
۳۹۲-۱-۴-۱ شأن نزول آیه
۴۰۲-۱-۴-۲ قید «أضعافاً مضاعفة»
۴۰۲-۱-۴-۳ ربای جاهلی
۴۲۲-۱-۴-۴ دلالت آیه بر حرمت ربای تولیدی:
۴۲۲-۱-۴ آیات ۲۷۵ - ۲۸۱ سوره بقره
۴۳۲-۱-۵-۱ شان نزول آیات
۴۴۲-۱-۵-۲ فقرات مورد استناد برای حرمت ربا
۴۶۲-۱-۵ آیه ۳۹ سوره روم بر حرمت ربا
۴۶۲-۱-۶-۱ بیان آیه
۴۸۲-۱-۷ چکیده بررسی آیات ربا
۴۹۲-۲-۲ دلیل دوم: روایات تحریم ربای تولیدی
۴۹۲-۲-۱-۱ دسته اول: روایات حرمت مطلق ربا
۵۲۲-۲-۲ دسته دوم: روایات حرمت مطلق ربای قرضی
۵۶۲-۲-۳ دسته سوم: روایات حرمت خصوص ربای تولیدی
۶۰۲-۳-۲ دلیل سوم: اجماع
۶۱۲-۴-۲ دلیل چهارم: دلیل عقلی
۶۸ فصل سوم: ادله حلیت ربای تولیدی
۶۹ مقدمه
۶۹۳-۱-۱ ادله حلیت ربای تولیدی در فقه امامیه
۶۹۳-۱-۱-۱ دلیل اول: اختصاص ربای جاهلی به ربا در قرض های مصرفی
۷۰۳-۱-۱-۱-۱ نقد و بررسی دلیل اول
۷۰۳-۱-۱-۱-۱-۱ جواب اول
۷۱۳-۱-۱-۱-۱-۱ شواهد تاریخی ربای تولیدی در عصر جاهلیت
۷۳۳-۱-۱-۱-۱-۲ شواهد قرآنی ربای تولیدی در عصر جاهلیت
۷۵۳-۱-۱-۱-۱-۳ شواهد روایی ربای تولیدی در عصر جاهلیت
۷۶۳-۱-۱-۱-۲ جواب دوم
۷۷۳-۱-۲ دلیل دوم: ظهور برخی آیات در تحریم ربای مصرفی

- ۳-۱-۲-۱ بیان اول ۷۷
- ۳-۱-۲-۲ بیان دوم ۷۸
- ۳-۱-۲-۳ نقد بررسی دلیل دوم ۷۹
- ۳-۱-۳-۱-۲ جواب بیان اول ۷۹
- ۳-۱-۳-۲-۲ جواب بیان دوم ۸۲
- ۳-۱-۳ دلیل سوم: ربای قرضی قدر متیقن از آیات و روایات تحریم ربا ۸۵**
- ۳-۱-۳-۱ توضیح دلیل ۸۵
- ۳-۱-۳-۲ نقد و بررسی دلیل سوم: ۸۷
- ۳-۱-۴ دلیل چهارم: ظلم نبودن ربا در قرض های تولیدی و تجاری ۹۲**
- ۳-۱-۴-۱ توضیح دلیل ۹۲
- ۳-۱-۴-۲ نقد و بررسی دلیل چهارم ۹۳
- ۳-۱-۵ دلیل پنجم: عدم صدق اکل مال به باطل بر قرض های تولیدی ۹۶**
- ۳-۱-۵-۱ توضیح دلیل ۹۶
- ۳-۱-۵-۲ نقد و بررسی دلیل پنجم ۹۷
- ۳-۱-۶ دلیل ششم: عدم اشتمال تعلیل روایات بر ربای تولیدی ۹۹**
- ۳-۱-۶-۱ توضیح دلیل ۹۹
- ۳-۱-۶-۲ نقد و بررسی دلیل ششم ۱۰۰
- ۳-۱-۷ دلیل هفتم: وجود سیره ی عقلاء بر صحت ربای تولیدی ۱۰۴**
- ۳-۱-۷-۱ توضیح دلیل ۱۰۴
- ۳-۱-۷-۲ نقد و بررسی دلیل هفتم ۱۰۴
- ۳-۱-۸ نتیجه ۱۰۷
- ۳-۲ ادله حلیت ربای تولیدی در فقه اهل سنت ۱۰۸**
- ۳-۲-۱ اختصاص ربای جاهلی به قرض های مصرفی ۱۰۸
- ۳-۲-۱-۱ نقد و بررسی ۱۱۰
- ۳-۲-۲ ظالمانه نبودن ربای تولیدی ۱۱۰
- ۳-۲-۲-۱ نقد و بررسی ۱۱۱
- ۳-۲-۳ تغییر اوضاع اقتصادی جهان ۱۱۱
- ۳-۲-۳-۱ نقد و بررسی ۱۱۱

فصل چهارم: حکم وضعی ربای تولیدی..... ۱۱۳

مقدمه ۱۱۴

۴-۱ بحث اول: صحت و بطلان قرض ربوی ۱۱۵

۴-۱-۱ بررسی سرایت فساد از شرط به عقد..... ۱۱۵

۴-۱-۱-۱ تعریف شرط..... ۱۱۵

۴-۱-۱-۲ ارتباط عقد و شرط..... ۱۱۵

۴-۱-۱-۳ شرط صحیح و فاسد..... ۱۱۶

۴-۱-۱-۵ اقسام شرط صحیح..... ۱۱۷

۴-۱-۱-۶ سرایت فساد از شرط به عقد..... ۱۱۷

۴-۱-۱-۷ نتیجه گیری..... ۱۱۸

۴-۱-۱-۸ بازگشت به اصل بحث..... ۱۱۹

۴-۱-۲ اقوال فقهاء در صحت و بطلان قرض ربوی..... ۱۲۰

۴-۱-۲-۱ قول اول: بطلان قرض ربوی..... ۱۲۰

۴-۱-۲-۱-۱ ادله قائلین به بطلان قرض ربوی..... ۱۲۱

۴-۱-۲-۱-۱-۱ آیات قرآن..... ۱۲۱

۴-۱-۲-۱-۱-۲ روایات..... ۱۲۱

۴-۱-۲-۱-۱-۳ اجماع..... ۱۲۴

۴-۱-۲-۱-۱-۴ دلیل عقلی..... ۱۲۵

۴-۱-۲-۲ قول دوم: صحت قرض ربوی..... ۱۲۵

۴-۱-۲-۳ قول سوم: توقف..... ۱۲۶

۴-۲ بحث دوم: حکم ربا در صورت اضطرار ۱۲۶

۴-۳ بحث سوم: حکم ربا در صورت جهل ۱۲۷

۴-۳-۱ ادله حلیت مال ربوی در صورت جهل..... ۱۳۰

۴-۳-۱ آیات قرآن..... ۱۳۰

۴-۳-۲ روایات..... ۱۳۲

۴-۳-۲ جمع بندی..... ۱۳۶

نتیجه گیری ۱۳۷

منابع و مأخذ ۱۳۸

چکیده

یکی از مباحث مهم و اساسی در حوزه اقتصاد که امروزه مورد ابتلای اکثر مسلمانان نیز می باشد مسئله ربای در وامها (ربای قرضی) می باشد. اصل حرمت ربا در میان تمام مسلمین امری مورد اتفاق بوده و از ضروریات دین مبین اسلام محسوب می شود.

اما از حدود یک قرن پیش گروهی از اندیشمندان مسلمان، تفصیلی را در مورد انواع ربای قرضی مطرح کرده‌اند که شواهد تاریخی نشان می دهد چنین تفصیلی در میان عالمان مسیحی نیز سابقه داشته است.

این گروه، ربای قرضی را از جهت غرض قرض گیرنده و محل مصرف قرض ربوی به دو نوع ربای استهلاکی (مصرفی) و ربای انتاجی (تولیدی) تقسیم کرده‌اند و ربای مصرفی را مشمول ادله تحریم ربا دانسته‌اند و ربای تولیدی را تجویز نموده‌اند و با استناد به برخی دلایل، درصدد هستند تا اثبات کنند که ربای حرام شده در اسلام، ربای مصرفی بوده است نه ربای تولیدی؛ بنابراین، قرض ربوی اگر برای تولید و تجارت و سرمایه گذاری و ساخت و ساز و امثال اینها باشد، جایز بوده و مشمول ادله حرمت ربا نخواهد بود.

اما به نظر می رسد با توجه به اهمیت اجتناب از ربا در اسلام و تغلیظ و تشدید حرمت ربا در آیات و روایات، تا جایی که رباخواری حکم جنگ با خداوند متعال و رسول اکرم (ص) را دارد، حکم حرمت ربا شامل ربای تولیدی هم می شود و به ربای مصرفی اختصاص ندارد.

در این پایان نامه ابتداء اشمال ادله حرمت مطلق ربا و حرمت ربای قرضی بر ربای تولیدی مورد بررسی قرار گرفته است و سپس ادله طرفداران حلیت و جواز ربای تولیدی را به صورت جداگانه بیان شده و با ارائه مستندات و شواهد تاریخی و قرآنی و روایی (ظهور آیات و روایات) و تمسک به دلیل عقلی و سیره عقلاء و ... مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

در پایان نیز حکم وضعی ربای تولیدی از جهت صحت و بطلان اصل عقد قرض ربوی و حکم وضعی ربا در صورت اضطرار و جهل به حرمت ربا بررسی شده است.

کلید واژه: ربای قرضی، ربای استنتاجی، ربای تولیدی، ربای استهلاکی، ربای مصرفی

(۱) بیان مساله

ربا یکی از ناهنجاری های عمومی و یکی از عوامل ناعدالتی اجتماعی است و یکی از مسائل سخت فقهی در حوزه مسائل اقتصادی است که با مرور زمان و پیشرفت های اقتصادی و پیدایش روابط جدید اقتصادی، پیچیده تر نیز گردیده است.

حرمت ربا یکی از احکام ضروری اسلام است که آیات و روایات فراوان از معصومین (ع) بر آن دلالت دارد؛ مرحوم صاحب جواهر حرمت آن را از مسایل سخت فقه و حرمت آن را از ضروریات دین مبین اسلام معرفی می کنند^۱ و در روایتی از امام رضا (ع) ربا از محرّمات تمام ادیان آسمانی معرفی شده است.^۲

ربا یا آن است که دو چیز همجنس که با کیل و وزن مورد سنجش قرار می گیرند را در مقابل هم مبادله کنیم و در این مبادله، ثمن یا مبیع بیشتر از طرف مقابل باشد این قسم ربای معاملی نام دارد و یا آن است که مالی قرض شود و شرط گردد که موقع پس دادن، مقداری بیشتر از اصل مال قرض شده عودت شود به این قسم ربای قرضی می گویند.^۳

بنابراین ربا یا قرضی است یا معاوضی که این اساسی ترین تقسیم ربا در میان فقهای تمام مکاتب فقهی است. ربای معاوضی در بحث بیع و ربای قرض در بحث دین و قرض طرح می گردد. ربای معاوضی در گذشته با توجه به نظام اقتصادی و پولی قرون قبل که بیشتر مبادلات با طلا و نقره یا کالاها صورت می گرفت شاید دارای مصادیق زیادی بود ولی در عصر اخیر کمتر واقع می شود.

تا عصر اخیر، فقهاء با استناد به عموم و اطلاق آیات و روایات، گرفتن زیاده در تمام اقسام قرض را ربا و حرام می دانستند ولی در دوره معاصر، گروهی از اندیشمندان اهل سنت^۴ و نیز بعضی از فقهای شیعه^۵ در این مسئله تفصیل قائل شده و ربای قرضی را به ربای استهلاکی (مصرفی) و ربای تولیدی (انتاجی) تقسیم کرده اند:

۱. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر، جواهر الکلام فی شرایع الاسلام، ج ۲۳، ص ۲۵۲.

۲. مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، بحار الانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمه الاطهار، ج ۱۰۳، ص ۱۲۱، ج ۱۰۳، ص ۱۲۱.

۳. عاملی، سعید زین الدین (شهید ثانی)، ج ۳، ص ۳۱۶.

۴. رشیدرضا، سیدمحمد، تفسیر المنار فی تفسیر القرآن، مصری، رفیق یونس، الجامع فی اصول الربا، ص ۱۵۲.

۵. صانعی، یوسف، فقه و زندگی ۱، ربای تولیدی، ص ۳.

۱- ربای مصرفی یا استهلاکی: قرضی است که قرض‌کننده، مورد قرض را در نیازهای مصرفی خود مصرف می‌کند و از آن جهت که موجب استهلاک مورد قرض می‌شود به آن ربای استهلاکی نیز می‌گویند؛ مانند قرض برای تهیهی خوراک، پوشاک، هزینه اجاره مسکن و هزینه‌های بیماری و...

۲- ربای تولیدی یا تجاری یا انتاجی: قرضی است که قرض‌کننده مورد قرض را برای تأمین سرمایه جهت تولید و تجارت و سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اقتصادی استقراض می‌کند.

این گروه معتقدند که اگر گرفتن قرض برای مصرف و نیازهای مصرفی باشد گرفتن زیاده، مصداق ربا و حرام است اما اگر قرض برای تجارت و سرمایه‌گذاری و تولید باشد، گرفتن زیاده، ربا نبوده و حرام نیست و ربای منهی در صدر اسلام، ربای مصرفی بوده نه ربای تولیدی. قرض تولیدی در گذشته نبوده و از خصوصیات زندگی جدید است. این گروه با تمسک به ادله ای چون مجمل دانستن آیات و روایات تحریم ربا و تمسک به اطلاق و عموم ادله شروط و عقود و تجارت و قرض و استفاده از قرائنی همچون انصراف ادله حرمت ربا به ربای مصرفی و ظهور بعضی آیات و روایات حرمت ربا در ربای مصرفی و معیت ربا در آیات و روایات با بحث انفاق و اکل مال بالباطل و ظلم و همچنین تمسک به سیره عقلاء، ربای تولیدی را حلال می‌دانند و فلسفه‌ی تحریم ربا یعنی اکل مال بالباطل و ظلم و تلف مال را مختص به ربای مصرفی و استهلاکی می‌دانند^۱ در طرف مقابل، قائلین به حرمت این گونه از ربا با تمسک به اطلاق و عموم آیات و روایات ربا و عدم مخصص معتبر ربای تولیدی را در حرمت، همتای ربای مصرفی می‌دانند و فلسفه ذکر شده برای تحریم ربا را در مورد ربای تولیدی نیز جاری می‌دانند.^۲

مسئله‌ی دیگر که در ضمن حکم ربای تولیدی باید بررسی شود یکی این است که آیا بر فرض اثبات حرمت زیاده در ربای تولیدی، آیا زیاده‌ی اخذ شده باید برگردانده شود؟ آیا این حکم مختص زمان علم به حرمت زیاده است یا شامل صورت جهل به حرمت اخذ زیاده هم می‌شود؟ شیخ طوسی در نهاییه^۳ و شیخ صدوق^۴ از جمله کسانی هستند که رد زیاده در صورت جهل را لازم نمی‌دانند ولی گروهی چون ابن ادریس^۵ و علامه حلی^۶ قائل به وحبوب ردّ زیاده در صورت جهل هستند.

۱. قبلی، همان و رضا، محمد رشید، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، رشیدرضا، سیدمحمد، تفسیر المنار فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۱۶ و المصری، رفیق یونس، الجامع فی اصول الربا، ص ۱۵۲.

۲. مطهری، مرتضی، مسأله ربا و بانک، ص ۱۶ و محمودی، سید احمد، حلیت ربای تولیدی و انتاجی در بوته نقد مجله فقه و حقوق اسلامی، شماره ۸ ص ۱۲۸.

۳. طوسی، محمد بن حسن، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، ص ۳۷۶.

۴. ابن بابویه، محمد بن علی، الهدایه فی الاصول و الفروع، ص ۳۱۶.

۵. ابن ادریس، محمد بن احمد، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۲ ص ۲۵۱.

۶. علامه حلی، حسن بن یوسف، مختلف الشیعه فی احکام الشریعه، ج ۵ ص ۷۸.

مساله دوم نیز این است که آیا بطلان شرط زیاده به اصل عقد قرض سرایت کرده و موجب بطلان آن می‌شود یا خیر؟ مشهور بین فقهاء این است که شرط سود باعث باطل شدن اصل قرض هم می‌شود. از شافعیه نیز نقل شده که شرط سود مفسد عقد قرض است و باعث باطل شدن اصل قرض هم می‌شود.^۱ صاحب ریاض بر بطلان قرض ادعای اجماع کرده است^۲ ولی صاحب عروه اصل قرض را باطل نمی‌داند.^۳ این رساله در صدد آن است تا تبیین دقیقی از ربای قرضی با دو قسم آن (تولیدی. مصرفی) به دست دهد و ادله حلیت و حرمت و حکم وضعی ربای تولیدی (صحت یا بطلان قرض و زیاده) را از دیدگاه فقهای امامیه و اهل سنت بررسی نماید.

(۲) اهمیت و ضرورت تحقیق:

ربا از مسائل و آموزه های مهم اسلام است و در روایات نیز یک درهم از ربا بدتر از هفتاد بار زنا معرفی شده است^۴ برای پیشگیری از غوطه ور شدن در این منجلاب شیطانی باید گونه های ربا را شناسایی کرده و از آن ها اجتناب کرد. تقسیم جدید ربا به مصرفی و تولیدی یکی از مسائلی است که باید مورد بررسی قرار گیرد و حرمت آن مورد ارزیابی علمی واقع شود تا حکم آن مشخص گردد. از طرف دیگر از آنجا که این نظریه به عنوان یک نظریه اصلاحی در مورد سیستم بانکداری کنونی مطرح است بررسی حلیت یا حرمت این گونه از ربا می‌تواند تاثیرات بسیاری در نظام بانکی و روابط اقتصادی مبتنی بر بهره داشته باشد.

(۳) پیشینه بحث:

بحث از ربا همانطور که بیان خواهد شد قدمتی به اندازه شرایع آسمانی دارد. ربا در اسلام حرام قطعی است. در مسیحیت، کالوین^۵ (۱۵۰۹-۱۵۶۴م) نخستین کسی است که ظالمانه بودن ربا را مورد سؤال و خدشه قرار داد و با تشبیه بهره قرض به اجاره ی زمین، از ربا در قرض های تولیدی و تجاری دفاع نمود.^۶

اما در اسلام تا صد سال پیش هیچ اختلافی در مورد حرمت تمام انواع ربای قرضی میان مسلمانان وجود نداشت ولی ورود نظام بانکداری به کشورهای اسلامی عالمان دینی را بر آن داشت تا یا این پدیده جدید را مطابق آموزه های اسلامی اصلاح کنند یا تفسیر جدیدی از آموزه های دینی ارائه کنند.

۱. جزیری، عبدالرحمن، الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۲ ص ۳۹۷.

۲. طباطبائی کربلایی، علی بن محمد علی، ریاض المسائل فی بیان احکام الشرع بالدلائل، ج ۱ ص ۵۷۷.

۳. یزدی، سید محمد کاظم، العروه الوثقی، ج ۶، ص ۱۶.

۴. حرّ عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه ج ۱۲، ص ۴۲۴.

۵. Calvin (۱۵۰۹-۱۵۶۴م).

۶. مصری، رفیق یونس، مصرف التنمية الاسلامی او محاوله جدیده فی الربا و الفائدة و البنك، ص ۱۱۷.

گروهی با قبول ضرورت وجود اصل بانک و ربوی دانستن معاملات بانکی تاسیس نظام بانکداری اسلامی و بانکداری بدون ربا را پیشنهاد کردند^۱ و عده‌ای دیگر نیز سعی در ارائه تفسیر جدیدی از ربا برآمدند تا معاملات بانکی ربوی را تصحیح نماید. یکی از تفاسیر جدید ربا نظریه تقسیم ربا به مصرفی و تولیدی بود که از حدود صد سال پیش طرح شد مصرفی‌ها در طرح آن پیشگام بودند^۲ افرادی مانند شیخ شلتوت^۳ و رشید رضا (رشید رضا) از طرفداران این نظریه هستند. اخیراً نیز معدودی از فضلاء شیعه به جمع طرفداران این نظریه پیوسته‌اند.^۴

چهار مقاله نیز در این موضوع به رشته تحریر درآمده که عبارتند از:

- ۱- نقد ربای تولیدی، رضا محمدی گرجی، مجله فقه اهل بیت، ۱۳۸۸ شماره ۵۸ و ۵۹
- ۲- نقد و بررسی ربای تولیدی، سید محمد محمودی گلپایگانی، مجله پژوهش‌های فقهی، ۱۳۸۴، شماره ۳
- ۳- حلیت ربای تولیدی و انتاجی در بوته نقد، سید احمد محمودی، مجله فقه و حقوق اسلامی ۱۳۹۳ شماره ۸

۴- ربا در فرض‌های تولیدی و تجاری، سید عباس موسویان، مجله اقتصاد اسلامی ۱۳۸۴، شماره

۱۸

البته مقاله پنجمی هم با مشخصات (نقد دیدگاه‌های معاصر درباره ربا، سید عباس موسویان، مجله فلسفه و کلام، ۱۳۹۱ شماره ۶۵ و ۶۶) نیز وجود داشت که این مقاله در واقع همان مقاله چهارم است که با مختصر توضیحات و اضافاتی به عنوان مقاله‌ای دیگر در سال‌های اخیر به چاپ رسیده است.

۴) امتیازات و نوآوری‌های تحقیق حاضر

۱. هیچ یک از مقالات مذکور، متعرض دلایل حرمت ربای تولیدی و کیفیت استدلال به آنها نشده‌اند ولی ما آنها را نیز مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۱. صدر، سید محمدباقر، البنك اللاربوی، ص ۲۰.

۲. مصری، رفیق یونس، الجامع فی اصول الربا، ص ۳۲.

۳. شلتوت، محمود، الفتاوی، ص ۳۵۳.

۴. رضا، محمد رشید، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، رشیدرضا، محمد، تفسیر المنار فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۱۶.

۵. از جمله این افراد می‌توان به آیه الله بجنوردی و آیه الله معرفت و آیه الله صانعی اشاره کرد. رک: مجموعه مقالات نهمین سمینار بانکداری اسلامی: ص ۴۳۳، سخنرانی حضرت آیت‌الله سید محمد بجنوردی، تهران، مؤسسه عالی بانکداری، سال ۱۳۷۷ش و روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۵/۱۱/۲۷: صفحه معارف اسلامی، مصاحبه حضرت آیت‌الله معرفت و فقه و زندگی ۱، ربای تولیدی: ص ۲۸.

۲. مقالات مذکور تنها حکم تکلیفی ربای تولیدی را بیان کرده‌اند ولی متعرض حکم وضعی ربای تولیدی و صحت و بطلان عقد قرض و سرایت بطلان زیاده (ربا) به خود عقد قرض نشده‌اند. به عنوان مثال صاحب ریاض اصل قرض را نیز باطل می‌داند^۱ ولی صاحب عروه اصل قرض را باطل نمی‌داند.^۲ ما در این رساله هم حکم تکلیفی و هم حکم وضعی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.
۳. در هیچیک از این چهار مقاله نظر اهل سنت در مورد ربای تولیدی مگر به صورت خیلی جزئی تبیین نشده است و در نقد ادله حلیت ربای تولیدی به ندرت از منابع فقهی اهل سنت استفاده شده است و مراجعه به فهرست منابع این مقالات گویای این مطلب است
۴. در اکثر این مقالات به تمام ادله حلیت ربا پرداخته نشده است (دو مقاله اول) یا کوتاه و خیلی مختصر بررسی صورت گرفته بطوری که در بعضی موارد احساس می‌شود پاسخ کافی و لازم داده نشده است. (مقاله سوم)
۵. با تمام زحماتی که توسط نویسندگان محترم مقالات کشیده شده است ولی بررسی علمی مطلوب به عمل نیامده است مثلاً در مورد آیات و روایاتی که مورد استناد قرار گرفته است، روش علمی اقتضاء دارد که آیات از حیث تفسیر و شان نزول و روایات از حیث متنی و سندی و استدلالات اصولی با پاسخ‌های اصولی پاسخ داده شود که در هیچکدام از مقالات مذکور شاهد آن نیستیم.
۶. در اکثر این مقالات، میزان مطالبی که در توضیح استدلالات حلیت آورده شده از میزان نقد و بررسی این ادله بیشتر است و حال آنکه هدف نقد و بررسی است نه نقل و توضیح نظریه جواز ربای تولیدی.
۷. نقد استدلال‌های حلیت ربای تولیدی در مقالات مذکور از منابع معتبر و دست اول فقهی و اصولی در این مقالات چندان استفاده نشده است و اکثر نقد‌های ذکر شده بدون منبع هست و مولف برای نقدی که می‌آورد هیچ منبعی ارائه نمی‌دهد! (مقاله حلیت ربای تولیدی و انتاجی در بوته نقد اثر سید احمد محمودی و مقاله ربا در فرض‌های تولیدی و تجاری، سید عباس موسویان در غالب نقدهایش و مقاله نقد ربای تولیدی، رضا محمدی گرجی و نقد و بررسی ربای تولیدی، سید محمد محمودی در برخی نقدها چنین است).

۵) سوال‌ها

۱. ادله طرفداران حرمت ربای تولیدی چیست؟
۲. ادله طرفداران حلیت ربای تولیدی چیست؟
۳. نظر فقهاء درباره حکم وضعی ربای تولیدی چیست؟

۱. طباطبائی کربلایی، علی بن محمد علی، ریاض المسائل فی بیان احکام الشرع بالدلائل، ج ۱ ص ۵۷۷.

۲. یزدی، سید محمد کاظم، العروه الوثقی، ج ۶، ص ۱۶.

۶) فرضیه ها:

- ۱- در آیات و روایات تحریم ربا تفاوتی میان ربای مصرفی و تولیدی وجود ندارد و هر دو نوع ربا حرام می‌باشد و فلسفه تحریم ربا در هر دو نوع ربا موجود است.
- ۲- آیات و روایات تحریم ربا اجمال داشته و سیره عقلاء و عموم و اطلاق ادله عقود و شروط و معیت ربا با مفاهیمی چون انفاق و اکل مال بالباطل و ظلم دلالت بر حلّیت ربای تولیدی دارد.
- ۳- در باره حکم وضعی ربای تولیدی اختلاف نظر وجود دارد ولی به نظر می‌رسد همانطوری که مشهور فقهای امامیه و همچنین شافعیه معتقدند، شرط فاسد یعنی شرط سود مفسد قرارداد قرض است و باعث باطل شدن اصل قرض هم می‌شود.

فصل اول : مفاهیم و کلیات

مقدمه

در مورد ربا دیدگاه نظام اقتصادی غرب با نظام اقتصادی اسلام دو دیدگاه و دو نظریه متعارض است به طوری که اقتصاددانان غربی اهمیت ویژه ای برای ربا قائل هستند و نظام اقتصادی بدون ربا را عملیاتی نمی‌دانند ولی اقتصاددانان اسلامی ربا را مردود دانسته و آسیب‌های فراوانی را برای نظام ربوی مترتب می‌دانند و معتقدند رباخواری مانع رشد اقتصادی جامعه گردیده و موجب شکاف طبقاتی می‌گردد و باعث به فراموشی سپردن سنت حسنه‌ای چون قرض‌الحسنه و ظهور دو قطبی در جامعه و توزیع ناعادلانه ثروت و انحلال تولید و... می‌گردد.

حرمت ربا در تعالیم ادیان الهی حکایت از قبح این عمل دارد. قرآن کریم نیز شدیدترین لحن‌های تحریم را در مورد ربا به کار گرفته و رباخواری را جنگ با خدا و رسول او دانسته است.^۱ این لحن در کلمات معصومین (ع) نیز بازتاب داشته و گناه ربا برابر با بزرگترین گناهان معرفی شده که کمترین آن زنا با محارم در خانه خدا است.^۲

در طول تاریخ فقه اسلامی (شیعه و اهل سنت) در مورد حرمت ربا بین ربای مصرفی و ربای تولیدی هیچ تفاوت و تفصیلی وجود نداشته است اما با گذشت زمان که نظام سرمایه‌داری غرب در کشورهای اسلامی نیز نفوذ کرد و برخی از اندیشمندان مسلمان را تحت تأثیر توسعه اقتصاد مبتنی بر بهره‌ر قرار داد، تلاش‌هایی صورت گرفت تا اقتصاد سرمایه‌داری غربی در کشورهای اسلامی نیز رواج یابد اما این گروه حکم حرمت ربا در اسلام را مانع پیشرفت نظام اقتصادی مبتنی بر بهره در کشورهای اسلامی می‌دانستند. برای برطرف شدن این مانع سعی کردند بین حرمت ربا و مبانی نظام سرمایه‌داری غربی، تفاهم برقرار کنند لذا تفسیرهای جدیدی از ربا ارائه دادند تا حکم حرمت ربا که مانع نظام سرمایه‌داری در کشورهای اسلامی بود را بردارند.

ابتدا برخی از علمای اهل سنت این تفاسیر جدید از ربا را مطرح کردند و به مرور زمان وارد مجامع علمی شیعه نیز شد و گروهی از علمای شیعه نیز این تفاسیر جدید را قبول نمودند. برای حل مشکل ربا نظریات مختلفی ارائه گردید که یکی از مهم‌ترین آنها تفکیک مصارف وام‌های مبتنی بر بهره بود بدین صورت که گفته شد اسلام فقط گرفتن زیادی در قرض‌های مصرفی را که برای تهیه نیازهای زندگی گرفته می‌شوند، در قالب ربا تحریم کرده است اما اگر قرض برای سرمایه‌گذاری و تولید و کسب درآمد صورت بگیرد، اشکالی ندارد.

۱. بقره، / ۲۷۹.

۲. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه ج ۱۸، باب اول از ابواب ربا، ح ۱۲.

در این نظریه تلاش شد تا ربا در قرض های تولیدی و تجاری به عنوان مساله ای نوظهور معرفی شود و از این طریق، اثبات گردد که ادله تحریم ربا شامل ربای تولیدی نبوده و از این طریق زمینه مشکل بانک ها و نظام های مالی مبتنی بر بهره در حوزه های اقتصادی را برطرف کند.

تفاسیر جدید از حرمت ربا می طلبد در عرصه مباحث فقهی به تبیین دقیق موضوع ربا و حکم آن پرداخته شود. برای همین لازم است که این مسئله مهم اجتماعی در فقه اسلامی مورد بررسی دقیق قرار گیرد و نظریه علماء و فقهاء عامه و خاصه مطرح گردیده و مورد بحث و بررسی واقع شود.

این نوشتار بر آن است تا تقسیم که در عصر حاضر برخی از فقها بیان نموده اند و بین ربای انتاجی (تولیدی) با ربای استهلاکی (مصرفی) فرق گذاشته را از دیدگاه فقهای شیعه و اهل سنت بررسی نموده و مشخص نماید این تقسیم تا چه حد با موازین فقهی سازگار است و اینکه آیا می توان جهت رفع مشکل اجتماعی و اقتصادی عصر حاضر، این تقسیم را کارساز دانست و مشکل وام های مبتنی بر بهره را حل نمود؟

۱-۱ مفاهیم

۱-۱-۱ حکم در لغت و اصطلاح

«حکم» در لغت به معنای قضا کردن و منع نمودن است. و حکم در اصل، منع از ظلم و ستم است و به لگام و دهانه حیوان نیز «حکمة» گویند چون با لگام حیوان را از انحراف و تجاوز باز می دارند.^۱

اما در اصطلاح فقهی، آمدی حکم را چنین تعریف می کند که حکم، خطاب شارع است که به مکلفین تعلق می گیرد.^۲

این تعریف شامل احکام وضعی نمی شود و بهتر آن است که گفته شود حکم اعتباری شرعی است که مستقیماً یا به واسطه منشأ انتزاعش به عمل مکلف تعلق گیرد تا شامل احکام تکلیفیه و وضعیه گردد و مانع از اشتغال تعریف بر غیر احکام شود.^۳

مرحوم شهید صدر در این باره می فرماید: حکم همان قانونی است که از جانب خداوند متعال برای تنظیم زندگی انسان صادر شده [وضع شده] و خطابات شرعیه ای که در کتاب و سنت، آشکار کننده و بیان

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ص ۱۷۱؛ فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، ج ۲، ص ۱۴۵؛ مدنی، علی خان بن احمد، ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین (ع)، ج ۵، ص ۱۸۰ و مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۲، ص ۳۰۹.

۲. آمدی، علی بن محمد، الاحکام فی اصول الاحکام، ج ۱، ص ۴۹. «الحکم خطاب الشارع المتعلق بالفاعل المکلفین».

۳. حکیم، محمد تقی، الاصول العامه فی الفقه المقارن، ص ۵۱ و حسینی، محمد، الدلیل الفقهی تطبیقات فقهیه لمصطلحات علم الاصول، ج ۱، ص ۱۴۸.

کننده حکم الهی اند و خودشان بنفسه حکم شرعی نیستند.^۱

۱-۱-۲ حکم تکلیفی در لغت و اصطلاح

تکلیف در لغت مصدر باب تفعیل و و کَلَّفَهُ تَكْلِيفًا به معنی امر کردن به کاری مشقت دار است. اصل تکلیف از کَلَّفَتْ به معنی مشقت است. برخی از اهل لغت معتقدند در معنی تکلیف علاوه بر مشقت، شوق و اشتیاق نیز نهفته است چون الكَلْفُ و الكَلْفُ به معنای «الْوَلُوعُ بِالشَّيْءِ مَعَ شُغْلِ قَلْبٍ وَ مَشَقَّةٌ» (اشتیاق به چیزی به همراه مشغول شدن با مشقت) است.^۲

در اصطلاح فقهی به حکمی که از جانب شارع گفته می شود که مستقیماً به افعال انسان تعلق بگیرد و طلب انجام فعل یا ترک فعل و یا تخییر بین فعل و ترک را اقتضاء بکند، و رفتار انسان را تصحیح بکند، حکم تکلیفی می گویند.^۳

حکم تکلیفی منحصر در پنج قسم وجوب و حرمت و استحباب و کراهت و اباحه است. متعلق احکام تکلیفیه، افعال مکلفین است و حکم تکلیفی، اراده تشریعی قانون گذار نسبت به افعال مکلفین است از جهت وجوب و حرمت و استحباب و کراهت و اباحه.

۱-۱-۳ حکم وضعی در لغت و اصطلاح

«وَضَعُ» در لغت، مصدر «وَضَعَ يَضَعُ» است و به معنای جعل کردن، قرار دادن، خلق کردن و ایجاد کردن می باشد^۴ البته احتمال دارد «وَضَعُ» مصدر به معنای اسم مفعول باشد که در این صورت به معنای موضوع (محل قرار گرفتن) خواهد بود و استعمال مصدر به معنای اسم مفعول بسیار زیاد است مانند: کتاب بمعنی مکتوب و خَلَقَ به معنی مخلوق.

اما در اصطلاح فقهی به آن حکم شرعی که مستقیماً به افعال انسان مرتبط نباشد و متضمن اقتضاء^۵ و تخییر نباشد و امر و نهی بدنبال نداشته باشد و ثواب و عقاب به آن تعلق نگیرد و غیر مستقیم بر رفتار انسان اثر بگذارد، حکم وضعی می گویند.

۱. صدر، سید محمد باقر، دروس فی علم الاصول (طبع انتشارات اسلامی)، ج ۱، ص ۶۱.

۲. ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ج ۴، ص ۱۹۷؛ ابن منظور، محمد بن مکرّم، لسان العرب، ج ۹، ص ۳۰۷؛ مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۲، ص ۶۵.

۳. حکیم، محمد تقی، الاصول العامه فی الفقه المقارن، ص ۵۳.

۴. زمخشری، محمود بن عمر، أساس البلاغه، ص ۶۸۰؛ راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ص ۸۷۴؛ ابن منظور، محمد بن مکرّم، لسان العرب، ج ۸، ص ۳۹۶.

۵. اقتضا شامل وجوب ندب، حرمت و کراهت می شود و مراد از تخییر اباحه است هر گاه اقتضاء فعل باشد با منع از نقیض که ترک است «وجوب»، و اگر بی منع از نقیض باشد «ندب» است و اگر اقتضا ترک باشد با منع از نقیض که فعل است «حرمت و حظر» و اگر بدون منع از نقیض باشد «کراهت» است.